

<https://doi.org/10.18778/0208-6034.19.05>

Krzysztof Walenta

BADANIA NAD OKRESEM PÓŻNOLATEŃSKIM I RZYMSKIM

Badania nad okresem późnolateńskim i rzymskim w Zakładzie Prehistorii, utworzonym wraz z Uniwersytetem Łódzkim w roku 1945, nie odgrywały wiodącej roli. I trudno byłoby oczekiwać, że w nowo powstającej placówce, stanowiącej tylko część łódzkiego ośrodka archeologicznego, tworzonego przez Konrada Jażdżewskiego, będą obowiązywały rygorystycznie określone programy naukowe. Sytuacja, w której znalazł się prof. K. Jażdżewski, organizujący placówkę uniwersytecką, muzeum archeologiczne, służby konserwatorskie, a wkrótce także Zakład PAN, zmuszała do maksymalnego wykorzystania szczupłych zasobów personalnych przez łączenie zadań konserwatorskich z zajęciami dydaktycznymi i pracami muzealnymi.

Jednym z ważniejszych zadań w owym czasie było archeologiczne rozpoznanie terenu, w którym przyszło działać nowo powstałym placówkom. W tym celu organizował prof. K. Jażdżewski tzw. samochodowe wycieczki badawcze, dając swym młodym współpracownikom asumpt do formułowania ich teoretycznych podstaw¹. Nie bez znaczenia dla programu „wycieczek” były wcześniejsze zainteresowania naukowe Profesora, w których obok neolitu znaczną rolę odgrywał okres rzymski². W latach 1947–1948 prowadzono zatem badania powierzchniowe nad Prosną. W ich wyniku studenci archeologii UŁ zebrali materiały zabytkowe z odwiedzanych grobów na cmentarzysku w Zadowicach³. Kierowana przez Konrada Jażdżewskiego wycieczka Zakładu Prehistorii, natknęła się nad Nerem pod wsią Brzozówka gm. Orzeszków

¹ A. Nadolski, *O organizacji samochodowych wycieczek badawczych, „Z otchłani wieków”* [dalej ZOW] 1947, R. 16, z. 11–12, s. 164–167.

² K. Jażdżewski, *Osadnictwo przedhistoryczne nad górną Prosną*, ZOW, 1929, R. 4, s. 85–93; K. Jażdżewski, *Tymczasowe sprawozdanie z poszukiwań na cmentarzysku z późnego okresu rzymskiego w Starachowicach, pow. iłżecki (woj. kieleckie)*, ZOW, 1930, R. 5, s. 72–80.

³ E. Kaszewska, *Zadowice tysiąclecie cmentarzysko na bursztynowym szlaku*, Łódź 1984, s. 4.

na położoną wśród lasów i pastwisk wydmy, na której znaleziono całkowicie odwiane cmentarzysko grobów jamowych⁴.

Konsekwencją tej akcji rozpoznawczej było podjęcie wspólnych badań wykopaliskowych w Gledzianówku na st. 3, prowadzonych przez Miejskie Muzeum Prehistoryczne, Zakład Prehistorii UŁ, Koło Miłośników Prehistorii oraz studentów UŁ⁵. Odkryto wówczas i przebadano kurhan z wyrabowanym grobem typu książęcego datowany na późny okres rzymski, a także cmentarzysko płaskie kultury przeworskiej z okresu późnolateńskiego, uchwycone pod nasypem tegoż kurhanu. Wyniki tych badań opracował i opublikował ówczesny asystent wolontariusz – Andrzej Nadolski⁶.

Podjęcie w 1948 r. badań w Gdańsku i Łęczycy, prowadzonych w ramach szeroko zakrojonej akcji Badań nad Początkami Państwa Polskiego⁷, doprowadziło do znacznego ograniczenia prac na stanowiskach nie związanych z tą problematyką.

W roku 1955 rozpoczyna badania na cmentarzysku kurhanowym z okresu rzymskiego w Węsiarach Jerzy Kmiecński, ówczesny inspektor-rzeczoznawca zabytków archeologicznych dla woj. gdańskiego, a od 1956 r. adiunkt w Katedrze Archeologii UŁ. Prace te przerywają dominację wczesnośredniowiecznej problematyki w badaniach łódzkiego ośrodka archeologicznego i na wiele następnych lat ukierunkowują programy naukowe Katedry na zainteresowanie okresem rzymskim.

Już na początku badań, stacjonarnym pracom wykopaliskowym towarzyszyła szeroko zakrojona akcja rozpoznawania archeologicznego sąsiadujących terenów⁸. W Węsiarach zostaje też wprowadzona zasada badania całego cmentarzyska, włącznie z przestrzenią międzykurhanową, co doprowadziło do uchwycenia tzw. części płaskiej cmentarzyska. Pierwszy sezon nie oszołomił rewelacyjnymi odkryciami, gdyż zarówno w kręgu, jak i kurhanie nie odkryto jam grobowych. Uznano więc oba obiekty za mogiły symboliczne. Nieco bardziej efektywne okazały się prace w płaskiej części cmentarzyska, gdzie odkryto pięć grobów popielnicowych wyposażonych m. in. w brązowe zapinki i bransolety, pozwalające datować odkryte groby na wczesny okres rzymski. Kolejne sezony przyniosły już znacznie bardziej pomyślne wyniki: przebadano kilka kurhanów oraz arów płaskich cmentarzyska. Bardzo

⁴ A. Nadolski, *Cmentarzysko z późnego okresu lateńskiego w Gledzianówku i Brzozówce w Polsce środkowej*, „Wiadomości Archeologiczne” 1951, t. 18, z. 1–2, s. 113.

⁵ K. Jażdżewski, *Nieco o obrabowanej mogile sprzed piętnastu wieków i o długim trwaniu „wieści gminnej”*, ZOW, 1948, R. 17, s. 42.

⁶ A. Nadolski, *Cmentarzysko...*, s. 85–136.

⁷ R. Barnycz-Gupieniec, *Działalność łódzkiego ośrodka archeologicznego i jego węzłowe problemy badawcze*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1977, ser. I, z. 36, s. 76.

⁸ J. Kmiecński, *Niektóre zagadnienia wędrówki Gotów w świetle wykopalisk w Węsiarach w pow. kartuskim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1958, ser. I, z. 8, s. 37–49.

efektywne były lata: 1957 – kiedy to przebadano sześć kurhanów, krąg kamienny nr 2, a w płaskiej części cmentarzyska odkryto 7 grobów popielnicowych i jamowych, a także jeden grób szkieletowy i 1958 – kiedy zbadano sześć kurhanów, w tym tak interesujące obiekty, jak kurhan nr 15 z bogatym wyposażeniem i kurhan nr 16 z koncentrycznym wieńcem kamiennym i wkopanymi obiektami późniejszymi. W roku 1961 badania wskazują, iż eksploracja węsiorskiego cmentarzyska zbliża się ku końcowi. Przebadany zostaje ostatni kurhan (nr 20), posiadający wyrabowaną jamę grobową. Natomiast w płaskiej części cmentarzyska odsłonięto 23 groby popielnicowe i jamowe, rozlokowane w NE części peryferycznej stanowiska. Definitywne zakończenie prac nastąpiło w 1963 r., po rocznej przerwie, kiedy to Ekspedycja Węsiorska wznowiła działalność jako filia Ekspedycji Odrzańskiej. W 1969 r. podjęto jeszcze badania na stanowisku w Węsiorach, zakładając efemeryczny sondaż u podnóża wzniesienia, na którym rozlokowane jest cmentarzysko. Jednak nie uzyskano wówczas żadnych pozytywnych rezultatów.

Badaniom w Węsiorach od początku towarzyszyła niepowtarzalna aura romantycznej przygody i autentycznego kontaktu z historią. W pracach Ekspedycji obok archeologów brali udział reprezentanci środowisk twórczych: artysta plastyk mgr Roman Płonka i początkujący wtedy pisarz Zbigniew Nienacki, studenci z KUL oraz historii UŁ. W ramach współpracy z UJ uczestniczyli w nich również studenci archeologii śródziemnomorskiej z Krakowa. To właśnie w Węsiorach powstała powieść Zbigniewa Nienackiego *Skarb Atanaryka*⁹, poprzedzająca znany cykl książek tego autora o Panu Samochodziku, związanych fabułą z archeologią i historią. W węsiorskich wykopaliskach uczestniczyli też goście zagraniczni: w 1957 r. mgr E. Skjelsvik z Uniwersytetu w Oslo, a w 1958 r. dr J. Kucharenko z Instytutu Archeologii Akademii Nauk w Moskwie¹⁰. Człowiekiem, który dodawał specyficznego kolorytu Ekspedycji był Antoni Wilk – kucharz, laborant i niezastąpiony uczestnik badań zarówno w Węsiorach, jak i później w Odrach. Powszechnie stosowaną w Ekspedycji normą był współdziałanie wszystkich jej członków w eksploracji i opracowywaniu materiałów. Zasadę tę najlepiej obrazuje publikacja wyników badań w Węsiorach¹¹.

W roku 1962 rozpoczęto badania kolejnego cmentarzyska z okresu rzymskiego – w Odrach. Podobnie jak w Węsiorach i tutaj ich inspiratorem i organizatorem był Jerzy Kmiecński. Cmentarzysko odrzańskie znane było

⁹ Z. Nienacki, *Skarb Atanaryka*, Łódź 1960.

¹⁰ J. Kmiecński, M. Blombergowa, K. Walenta, *Cmentarzysko kurhanowe ze starszego okresu rzymskiego w Węsiorach, pow. Kartuzy*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” [dalej PiMMAiEŁ] 1966, ser. arch. 12, s. 42.

¹¹ Tamże, s. 37–122.

z wcześniejszych badań A. Lissauera¹² i J. Kostrzewskiego¹³, a także z publikacji G. von Hirschfelda¹⁴, P. Stephana¹⁵ i R. Müllera¹⁶. Prace podejmowano więc na obiekcie częściowo rozpoznanym. W pierwszym sezonie przebadano krąg kamienny nr 1 oraz kurhany nr 1 i 2, a także rozpoczęto eksplorację arów płaskich. Rewelacją sezonu było – dokonane po raz pierwszy na ziemiach polskich odkrycie śladów orki pod kurhanem nr 1. Było ono rezultatem bardzo precyzyjnej eksploracji poszczególnych warstw kurhanu¹⁷. Odnalezione w przebadanych grobach wyposażenie nie należało do szczególnie bogatych, pozwalało jednak na potwierdzenie ustaleń chronologicznych Józefa Kostrzewskiego.

Kolejny rok, 1963, przyniósł bardzo interesujące odkrycia w kurhanie nr 4, w postaci trzech bogatych grobów kobiecych, a także dobrze zachowanych śladów orki. W omawianym sezonie obok kurhanów, kręgu kamiennego i arów płaskich rozpoczęto badanie oczka polodowcowej o, znajdującego się w SE części cmentarzyska. Eksplorację, związaną z koniecznością osuszenia gruntu, prowadzono za pomocą bardzo prymitywnego sprzętu, a mianowicie wiader. Po dotarciu do dna bagienka, w nasiąkniętym wodą mule natrafiono na skupisko przepalonych kości ludzkich i pojedyncze ułamki ceramiki¹⁸. Kontynuowanie eksploracji w ówczesnych warunkach było niemożliwe i trzeba było ją odłożyć do czasu pozyskania specyficznego sprzętu odwadniającego.

Następne lata przyniosły dalsze odkrycia grobów w kurhanach i płaskiej części cmentarzyska. Nową jakością, nie znaną z cmentarzyska w Węsiarach stanowiły groby męskie wyposażone w ostrogi, jakie znaleziono w 1965 r.¹⁹

¹² A. Lissauer, *Die Cromlechs und Trilithen in der Königl. Forst bei Odry am Schwarzwasser*, „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig, Neue Folge” 1873, t. 3, s. 16–17.

¹³ J. Kostrzewski, *Kurhany i kręgi kamienne w Odrach, w pow. chojnickim*, „Rocznik Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu” 1928, t. 3, s. 7–20.

¹⁴ G. von Hirschfeld, *Die Steindenkmale der Vorzeit und ihre Bedeutung*, „Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder” 1877, t. 2, s. 55–98.

¹⁵ P. Stephan, *Vorgeschichtliche Sternkunde und Zeitenteilung*, „Mannus” 1915, t. 7, s. 213–238.

¹⁶ R. Müller, *Zur Frage der astronomischen Bedeutung der Steinsetzung von Odry*, „Mannus” 1934, t. 26, s. 286–309.

¹⁷ J. Kmieciński, *O sposobach ustalania chronologii prahistorycznej orki w Odrach w pow. chojnickim*, [w:] *Na granicach archeologii*, red. A. Nadolski, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1968, nr 17, s. 73–76.

¹⁸ M. Chyżewska, R. Dragan, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na cmentarzysku kurhanowym w Odrach, pow. Chojnice, w latach 1962–1963*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1966, t. 18, s. 107–125; *Odry cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego w powiecie chojnickim*, red. J. Kmieciński, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1968, nr 15, s. 34–35.

¹⁹ M. Posmykiewicz, L. Kajzer, *Sprawozdanie z badań w latach 1964–1965 na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Odrach, pow. Chojnice*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1969, t. 20, s. 117; *Odry...*, s. 89–90.

Znaczna ilość wydobytych materiałów i ich znaczenie dla rekonstrukcji dziejów Pomorza, spowodowały podjęcie decyzji o opublikowaniu wyników pięcioletnich prac w Odrach. Podobnie jak w przypadku Węsior i to wydawnictwo zostało przygotowane pod redakcją J. Kmiecńskiego i miało charakter pracy zespołowej²⁰.

Ważnym wydarzeniem w dziejach badań na stanowisku w Odrach był Międzynarodowy Obóz Studentów Archeologii Krajów Nadbałtyckich, zorganizowany w sierpniu 1968 r.²¹ Wzięła w nim udział młodzież z Danii, Niemieckiej Republiki Demokratycznej, Norwegii, Szwecji, Związku Radzieckiego i oczywiście z Polski. Wśród uczestników obozu znajdowały się wybitne indywidualności, co najlepiej ilustrują nazwiska ówczesnych studentów, a dziś znakomitych archeologów, jak np. Kristian Kristiansen, Egil Mikelsen, Juri Malejew, czy przedwcześnie zmarły nasz łódzki kolega Andrzej Mikołajczyk. Obóz ten zamykał pewien etap badań na stanowisku w Odrach. Po nim nastąpiła kilkuletnia przerwa w wykopaliskach odrzańskich. Od roku 1969 większość pracowników Katedry zaangażowana została przy eksploracji stanowisk w Raciążu i Tucholi.

Prace prowadzono nie tylko na terenie Pomorza, ale też w Polsce Środkowej. Co prawda badająca stanowisko z okresu rzymskiego w Przywozie woj. sieradzkie ekspedycja wykopaliskowa została zorganizowana przez Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi, ale kierował nią prof. K. Jażdżewski – ówczesny kierownik Katedry i jednocześnie dyrektor wspomnianego Muzeum, uczestniczyli w nich także łódzcy studenci archeologii. W pierwszych sezonach – 1964/1965 – przebadano dwa kurhany typu książęcego²². Również tutaj pod kurhanem nr I odkryto ślady orki. W następnych sezonach (1966–1969) prowadzono badania na osadzie otwartej, zlokalizowanej w pobliżu wspomnianych kurhanów²³. Korzystając z doświadczeń węsiorskich M. Blombergowa podejmuje w 1967 r. badania cmentarzyska w Mnichu, woj. płockie. Znane było ono w literaturze przedmiotu jako cmentarzysko z brukami i ogrodzeniami, nawiązującymi do pomorskich konstrukcji grobowych²⁴. Badania te nie przyniosły jednak spodziewanych

²⁰ Odry...

²¹ T. Grabarczyk, *Sprawozdanie z badań na cmentarzysku kurhanowym z okresu rzymskiego w Odrach, pow. Chojnice w 1968 r.*, „Komunikaty Archeologiczne” [Bydgoszcz] 1972, s. 62–70.

²² M. Kowalczyk, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych na cmentarzysku kurhanowym z wczesnego okresu rzymskiego w Przywozie, pow. Wieluń*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1969, t. 19, s. 113–122.

²³ I. Jadczyk, *Wyniki badań w Przywozie, pow. Wieluń, na stanowisku 1 i 1a z okresu wpływów rzymskich*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1971, t. 23, s. 169–180.

²⁴ M. Blombergowa, *Cmentarzysko z młodszego okresu rzymskiego w Woli Błędowej, pow. Brzeziny*, „Wiadomości Archeologiczne” 1972, t. 37, s. 193; S. Lenciewicz, *Sprawozdanie z poszukiwań w Mnichu w pow. kutnowskim*, „Światowit” 1912, t. 10, s. 15–20.

rezultatów, głównie z powodu znacznej dewastacji stanowiska. Dlatego też zostały zakończone po jednym sezonie wykopaliskowym. Rezultatem zainteresowań cmentarzyskami z konstrukcjami kamiennymi było opracowanie przez M. Blombergową cmentarzyska w Woli Błędowej²⁵.

Obok badań terenowych, w Katedrze realizowano opracowania i syntezę. Jednym z ważniejszych osiągnięć była publikacja pióra Jerzego Kmiecińskiego *Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okresie wczesnorzymskim*, wydana w Łodzi w 1962 r. Praca ta zmieniła dotychczas obowiązujące poglądy na tzw. kulturę gocko-gepidzką i inspirowała do dalszych badań²⁶. Drugi nurt reprezentowały publikacje Konrada Jażdżewskiego, poświęcone organizacjom protopaństwowym²⁷ czy problematyce początków Słowiańszczyzny²⁸. Równocześnie, z inspiracji kierowników badań i seminariów, jako prace magisterskie powstały monografie dotyczące stel nagrobnych²⁹ oraz cmentarzyska w Białej³⁰.

Początek lat siedemdziesiątych przyniósł w Katedrze zmiany personalne. Pracownicy licznie zaangażowani byli w badania na średniowiecznych stanowiskach w Tucholi i Raciążu. Do roku 1972 trwała przerwa w pracach eksploracyjnych na cmentarzysku w Odrach³¹. Po wznowieniu badań na tym stanowisku pod ogólnym kierownictwem Jerzego Kmiecińskiego, pracami terenowymi kierowało wiele osób, jednak najczęściej Tadeusz Grabarczyk. Naczelnym celem, który przyświecał wieloletnim badaniom było rozpoznanie całości tej rozległej nekropolii. Ograniczone możliwości eksploracyjne odsuwały finalizację tego zamierzenia w odległą przyszłość. W związku z realizowanym przez Katedrę programem mechanizacji terenowych prac archeologicznych zrodził się pomysł podjęcia całorocznych badań wykopaliskowych. I tak poczynając od 1974 r. na stanowisku w Odrach prowadzono prace nawet

²⁵ M. Blombergowa, *Cmentarzysko...*, s. 170–205.

²⁶ J. Kmieciński, *Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okresie wczesnorzymskim*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1962, nr 11; J. Kmieciński, *Problem of the So-called Gotho-Gepidian Culture in the light of the recent research*, „Archaeologia Polona” 1962, t. 4, s. 270–285; J. Kmieciński, *Die Bedeutung der Germanen Östlich der Oder während der ersten Jahrhunderte nach Christi Geburt im Lichte der neuen Forschungen*, [w:] *Studia Gothica: die eisen zeitlichen Verbindungen zwischen Schweden und Südosteuropa: Vorträge beim Gotensymposium im Statens Historiska Museum*, Stockholm 1970, s. 72–80.

²⁷ K. Jażdżewski, *O tworcach protopaństwowych z I połowy I tysiąclecia n.e. w Europie środkowej*, PiMMAiEŁ, 1967, ser. arch. 14, s. 29–34.

²⁸ K. Jażdżewski, *Z problematyki początków Słowiańszczyzny i Polski*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1968, nr 16, ss. 130.

²⁹ M. Chyżewska-Sułowska, *Kamienne stele nagrobne w rejonie Bałtyku w okresie późnolateńskim i rzymskim*, „Pomorania Antiqua” 1971, t. 3, s. 177–163.

³⁰ T. Makiewicz, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Białej, pow. Łódź*, PiMMAiEŁ, 1970, ser. arch. 17, s. 175–255.

³¹ T. Grabarczyk, *Sprawozdanie z badań na cmentarzysku kurhanowym w Odrach, pow. Chojnice w 1972 r.*, „Komunikaty Archeologiczne” [Bydgoszcz] 1978, s. 137–142.

w sezonie zimowym, wykorzystując specjalnie do tego celu skonstruowany namiot, wyposażony w ogrzewanie i oświetlenie³². Z oczywistych względów prowadzone w tym systemie badania wiązały się z częstymi zmianami uczestniczących w nich osób. Przeprowadzony w trakcie tego eksperymentu rachunek ekonomiczny wykazał, iż poniesione w okresie zimowym koszty były zbyt wysokie w stosunku do osiągniętych rezultatów. Z tego powodu od roku 1980 zrezygnowano z prowadzenia prac w miesiącach zimowych. Przyspieszenie tempa badań spowodowało znaczny przyrost materiałów zabytkowych z omawianego stanowiska. I tak w 1976 r. odkryto grób nr 378 zawierający bardzo ciekawe wyposażenie datowane na okres późnorzymski³³. W roku 1977, kiedy to na cmentarzysku w Odrach prezentowano metody posługiwania się sprzętem mechanicznym przy badaniu kurhanów i kręgów kamiennych, ilustrując referaty wygłoszone w trakcie Międzynarodowego Sympozjum zorganizowanego w pobliskich Chojnicach³⁴, odkryto grób szkieletowy z późnego okresu rzymskiego, wyposażony m. in. w naczynie typu *terra sigillata* i brązowe ostrogi³⁵. Do kolejnej próby koncentracji sił Katedry na stanowisku w Odrach doszło w 1980 r. Przebudowano wówczas pięć kurhanów i ok. 3 arów tzw. płaskich³⁶. Kolejnego znaczącego odkrycia dokonano w 1984 r., kiedy to w uszkodzonym kurhanie nr 26 natrafiono na nienaruszony grób szkieletowy z bogatym wyposażeniem³⁷.

Fazę badań z użyciem mechanicznego sprzętu eksploracyjnego zakończono w roku 1988; wtedy to – w trakcie odbywającej się Ogólnopolskiej Konferencji Konserwatorów Zabytków w Charzykowych – po raz kolejny zaprezentowano możliwości zastosowania sprzętu mechanicznego na tego typu stanowisku.

Po tym sezonie nastąpiła trzyletnia przerwa w badaniach cmentarzyska w Odrach. Wznowienie ich w 1992 i 1993 r. miało na celu wyeksplorowanie nie zbadanych jeszcze fragmentów cmentarzyska, znajdujących się w sąsiedztwie kurhanów czy kręgów kamiennych.

W trakcie 24 sezonów przebadano 30 kurhanów i 10 kręgów kamiennych oraz odkryto 554 groby płaskie. Ponieważ prace eksploracyjne zbliżają się do zamierzonego końca, należy w niedalekiej przyszłości oczekiwać opracowania i publikacji całości materiałów. Na razie do przytoczonych uprzednio pozycji

³² J. Kmieciński, *The question of the mechanization of the archaeological field – recording – and conservating works*, „Archaeologia Baltica” 1978, t. 3, s. 6; A. Grzelakowski, *Mechanizacja niektórych procesów isljedowania i dokumentacji archjeologicznych poljowych isljedowanii*, „Archaeologia Baltica” 1978, t. 3, s. 19.

³³ T. Grabarczyk, *Przyczynek do chronologii cmentarzyska w Odrach*, „Archaeologia Baltica” 1977, t. 2, s. 93–97.

³⁴ J. Kmieciński, *The question...*; A. Grzelakowski, *Mechanizacja...*

³⁵ T. Grabarczyk, J. Kmieciński, J. Maik, K. Walenta, „Inventaria Archaeologica” 1979, Fasc. XLIII, Pl 271.

³⁶ „Informator Archeologiczny. Badania 1980” [Warszawa] 1981 [dalej IA 80/81], s. 125–126.

³⁷ B. Górska, T. Grabarczyk, *Przyczynek do poznania kultury wielbarskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis” 1988, Folia archaeologica [dalej AUL, F. arch.] 9, s. 23–29.

na temat cmentarzyska w Odrach można dołączyć jeszcze artykuły: dotyczący pochówków dziecięcych³⁸ oraz analizy przestrzennej wybranych elementów kulturowych³⁹.

W roku 1975 rozpoczęto badania wykopaliskowe w Leśnie. Początkowo były one planowane jako niewielkie prace o charakterze ratowniczo-rozpoznawczym. Jednak niezwykle udany pierwszy sezon badawczy⁴⁰ zainicjował wieloletnią akcję kompleksowych prac mikroregionalnych. Okazało się bowiem, iż obok odkrytego cmentarzyska grobów książęcych (Leśno st. 1) i osady kultury wielbarskiej (Leśno st. 3), zlokalizowano tu cmentarzysko kurhanowe (Leśno st. 2) oraz liczne, rozproszone stanowiska archeologiczne o różnej chronologii. W następnym sezonie prowadzono badania na nie rozpoznanym dotychczas cmentarzysku kurhanowym. Początkowo, podobnie jak na stanowisku w Odrach, podjęto tu próbę eksploracji kurhanów z zastosowaniem koparki typu „Cyklop”. Ponieważ próba ta okazała się niezbyt udana, zaprzestano stosowania tego typu sprzętu.

Jednym z ważniejszych problemów, z jakim musiała borykać się ekspedycja leśnińska, były wieloletnie starania o uzyskanie zgody na tzw. czasowe wylesienie, czyli wycięcie kilku drzew rosnących na badanych obiektach. Ponieważ w 1977 r. nie uzyskano owego zezwolenia przeniesiono prace na teren cmentarzyska grobów książęcych, gdzie odsłonięto wieniec kamienny nr 2 z dwoma grobami szkieletowymi. W drugiej części sezonu podjęto szerokopłaszczyznowe badania na stanowisku nr 3, osadzie kultury wielbarskiej. Natrafiono tu głównie na ślady osadnictwa związanego z kulturą pomorską, w tym interesujący zespół palenisk dymarskich.

W 1978 r. uzyskano zgodę na wycięcie drzew porastających kurhan nr 13 na st. 3. Obok badanego obiektu założono (niezbyt formalnie) wykop sondażowy na niewielkim wzniesieniu w obrębie tego stanowiska. W trakcie prac odkryto w tej „płaskiej” części cmentarzyska wieniec kamienny nr 1⁴¹. Osiągnięcia poprzedniego sezonu wpłynęły na wydanie w 1979 r. pozwolenia na przebadanie dalszych kurhanów (nr 2 i 7), a także eksplorację płaskiej części cmentarzyska, bez wycinania drzew. W rezultacie odkryto dalszych pięć wieńców kamiennych, w których znajdowały się groby szkieletowe i jamowe, chronologicznie zaliczane do okresu rzymskiego. Pod koniec opisywanego sezonu badawczego w trakcie eksploracji cmentarzyska z grobami

³⁸ E. Grzelakowska, *Pochówki dziecięce z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Odrach*, AUL, 1991, F. arch. 12, s. 73–103.

³⁹ L. Tyszler, *Analiza przestrzenna wybranych elementów kulturowych na cmentarzysku w Odrach w woj. bydgoskim*, „Archaeologia Baltica” 1979, t. 4, s. 177–231.

⁴⁰ K. Walenta, *Spotkanie z księżniczką*, „Z otchłani wieków” 1980, t. 42, s. 275–279; M. Kanwiszerowa, K. Walenta, *Grób książęcy nr 1 z Leśna na Pomorzu Wschodnim*, PiMMAiEŁ, 1982, ser. arch. 29, s. 101–127.

⁴¹ K. Walenta, *Wybrane zagadnienia obrządku pogrzebowego wczesnej fazy kultury wielbarskiej*, [w:] *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk 1981, s. 198–199.

książęcymi natrafiono na kolejny grób. Był to grób nr 3, niestety również wyrabowany w przeszłości. Z jego wyposażenia zachował się m. in. gliniany pucharek pokryty zieloną glazurą, stanowiący ciekawy import rzymski⁴².

W związku z wcześniej wspomnianą koncentracją prac badawczych Katedry w 1980 r. w Odrach, praktycznie badania w Leśnie zostały wówczas zawieszono.

Kolejne sezony prac w Leśnie wiązały się z ustawicznymi pertraktacjami z Administracją Lasów Państwowych, dotyczącymi możliwości wycinania drzew i podejmowaniem prób takiej lokalizacji wykopów, by nie było to konieczne. Między innymi prowadzono badania oczka polodowcowego znajdującego się na terenie cmentarzyska (1981 r.), a także założono sondaż w południowej części stanowiska, gdzie natrafiono na zniszczone groby kultury łużyckiej. Znaczące z punktu widzenia dalszych prac w Leśnie było przebadanie kurhanu nr 1 z kręgiem kamiennym i stelą antropomorficzną na szczycie. Zgodnie z obowiązującymi przepisami ten okazały obiekt powinien zostać po przebadaniu zalesiony. Decyzja ta była sprzeczna z koncepcjami konserwatora zabytków w stosunku do tak ciekawego stanowiska o niezaprzeczalnych walorach kulturowych i krajobrazowych. Należało zatem tak pokierować pracami, by natrafić na więcej podobnie interesujących obiektów. Dlatego też w następnym sezonie zdecydowano się na przecięcie centralnej części cmentarzyska długimi wykopami sondażowymi. W wykopach tych natrafiono na pierwsze groby skrzynkowe kultury pomorskiej oraz groby szkieletowe i ciałopalne kultury wielbarskiej. Odkrycia te, dokonane w „płaskiej” części cmentarzyska, zadecydowały o podpisaniu pięcioletniej umowy (w 1985 r.) pomiędzy Administracją Lasów Państwowych a Katedrą Archeologii, ustalającej iż w ciągu tego czasu na terenie cmentarzyska prowadzone będą prace wykopaliskowe, podczas których usunięte zostaną drzewa przeszkadzające w badaniach. Jednocześnie Katedra zobowiązała się uporządkować cały teren po zakończeniu prac i przekazać go Lasom Państwowym. Podpisana umowa umożliwiła wreszcie podjęcie szerokopłaszczyznowych badań na terenie całego cmentarzyska. W ich wyniku przebadano 36 arów płaskich, odkrywając ogółem 57 grobów kultury wielbarskiej, 15 wieńców kamiennych tej kultury, zbadano 9 z 13 zinwentaryzowanych kurhanów. Poza tym natrafiono na 20 grobów skrzynkowych oraz 7 grobów jamowych i popielnicowych kultury pomorskiej.

Do najbardziej interesujących znalezisk na tym stanowisku należał grób szkieletowy nr 12, zawierający unikalnie bogaty zestaw elementów pasa, okucia rogów do picia i żelazny sztylet tkwiący w pochwie⁴³. Przedmioty

⁴² K. Walenta, *Najstarsze dzieje Brus i okolicy*, [w:] *Dzieje Brus i okolicy*, Chojnice-Gdańsk 1984, s. 23.

⁴³ K. Walenta, *Przyczynek do genezy cmentarzysk kultury wielbarskiej z kręgami kamiennymi*, AUL, 1992, F. arch. 16, s. 177–190.

te złożono najprawdopodobniej w formie depozytu, umiejscawiając je obok głowy zmarłego. Niewątpliwie równie interesującym odkryciem był grób jamowy nr 29 z celtycką monetą i skarabeuszem⁴⁴.

Bardzo istotne ustalenia stratygraficzne poczynione w trakcie eksploracji wienca kamiennego nr 12. Był on zbudowany na warstwie piasków eolicznych, pod którą natrafiono na groby kultury pomorskiej, a także groby z wczesnej fazy okresu rzymskiego. Na podstawie dotychczasowych ustaleń chronologia omawianego cmentarzyska wielbarskiego zamyka się w przedziale od schyłku fazy B1 (grób nr 29) po fazę C1 (grób nr 16). Pomimo wielu lat badań terenowych i znacznego zaawansowania studiów nad opracowaniem materiałów⁴⁵, liczne zagadnienia – takie jak uchwycenie granic cmentarzyska, rozeznanie jego struktury przestrzennej, ustalenie struktury demograficznej wymagają jeszcze dalszych prac. Niestety, po wygaśnięciu umowy przeprowadzane badania miały jedynie charakter uzupełniający.

Nowe badania – w 1993 r. – w Leśnie obejmowały prace na stanowisku nr 22, cmentarzysku grobów książęcych z późnego okresu rzymskiego i osadzie kultury wielbarskiej z wczesnych faz tego okresu. Stanowisko to zlokalizowane jest ok. 500 m na N od stanowiska nr 1 i ok. 1 km na S od wsi Leśno. Odkryto tutaj kolejny wieniec kamienny o średnicy 25 m, w centrum którego znajdował się okazały grób szkieletowy typu książęcego. Mimo wyrobienia w przeszłości jamy grobowej, zachowały się w niej gliniane naczynia, dwa złote pierścionki, brązowe zakończenie pasa oraz srebrne zapinki, tzw. Ringfibeln. W bezpośrednim sąsiedztwie grobu natrafiono na stosunkowo dobrze zachowany piec kopułowy(?), w wypełniku którego znajdowały się ułamki ceramiki charakterystyczne dla kultury wielbarskiej.

Katedra Archeologii, obok wieloletnich badań na stanowiskach z okresu rzymskiego w Odrach i Leśnie, podejmowała również prace o charakterze ratowniczym na innych nowo odsłanianych stanowiskach z tego okresu. I tak w roku 1984 w Stobnie, gm. Tuchola odkryto i przebadano wyrobiony grób szkieletowy typu książęcego, w wyposażeniu którego natrafiono tylko na złoty wisiorek gruszkowaty⁴⁶. Natomiast w roku 1986 odkryto w Brusach, gm. loco 5 grobów popielnicowych kultury wielbarskiej⁴⁷, a w latach 1991–1992 podjęto badania ratownicze na zniszczonym cmentarzysku kultury wielbarskiej w Stru-

⁴⁴ Tamże, s. 174–176; A. Mikołajczyk, K. Walenta, *Moneta celtycka odkryta na cmentarzysku kurhanowym w Leśnie na Pomorzu*, PiMMAiEŁ, 1993, ser. numizmatyczna i konserwatorska 10, s. 27–31.

⁴⁵ K. Walenta, *The Dynamics of Settlement Changes in the Microregion of Leśno in the East Pomerania*, „Universitets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke” [Oslo] 1992, nr 14, s. 177–190.

⁴⁶ T. Grabarczyk, M. Trzeciński, K. Walenta, *Kultura wielbarska w południowej części Pojezierza Kaszubskiego, X Sesja Pomorzoznawcza, Szczecin 1985*, [w druku].

⁴⁷ K. Walenta, *Cmentarzysko ludności kultury wielbarskiej z okresu rzymskiego w Brusach st. 11, gm. loco, woj. bydgoskie*, AUL, 1991, F. arch. 12, s. 67–72.

dze, gm. Czersk⁴⁸, gdzie znaleziono 26 grobów ciałopalnych i szkieletowych. W pochodzącym ze stanowiska w Strudze materiale zwraca uwagę duża liczba pochówków dziecięcych.

W bliskim związku z prezentowanymi wyżej badaniami wykopaliskowymi pozostają opracowania monograficzne K. Walenty *Obrządek pogrzebowy na Pomorzu w okresie późnolateńskim i rzymskim*⁴⁹ i T. Grabarczyka *Metalowe rzemiosło artystyczne na Pomorzu w okresie rzymskim*⁵⁰. Także w większych pracach na temat *Środowiskowych uwarunkowań osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego w północnej części Borów Tucholskich*⁵¹ lub *Rozwoju osadnictwa pradziejowego w Borach Tucholskich od schyłkowego paleolitu do III w. n.e.*⁵² sporo miejsca poświęcono problematyce okresu rzymskiego.

Również na seminariach realizowano liczne opracowania poświęcone problematyce okresu rzymskiego, z których publikacji doczekały się prace: K. Nadolskiej-Horbacz – poświęcona przyborom toaletowym na Pomorzu⁵³, J. Skowrona – na temat osad na Pomorzu, w południowej Skandynawii i Jutlandii⁵⁴ oraz L. Tyszler – prezentująca analizę przestrzenną wybranych elementów kulturowych na cmentarzysku w Odrach⁵⁵. Ważnym nurtem pracy naukowej umożliwiającym prezentację najważniejszych dokonań, stały się konferencje i sympozja naukowe. Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje program naukowy „Peregrinatio Gothica”, zainspirowany i kierowany przez Jerzego Kmiecńskiego. W jego ramach zorganizowano dotychczas cztery sympozja międzynarodowe, które w 1984 i 1986 r. odbyły się w Polsce⁵⁶ (w Stacji Archeologicznej Katedry w Białych Błotach), w roku 1991 w Fredrikstad w Norwegii⁵⁷, a w 1993 r. w Melide w Hiszpanii. Każde z tych spotkań kończyło się opublikowaniem materiałów konferencyjnych w formie odrębnego tomu.

⁴⁸ IA 92 [w druku].

⁴⁹ K. Walenta, *Obrządek pogrzebowy na Pomorzu w okresie późnolateńskim i rzymskim*, „Archaeologia Baltica” 1980–1981, t. 5.

⁵⁰ T. Grabarczyk, *Metalowe rzemiosło artystyczne na Pomorzu w okresie rzymskim*, Gdańsk 1983.

⁵¹ E. Grzelakowska, *Środowiskowe uwarunkowania osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego w północnej części Borów Tucholskich*, Łódź 1989, s. 84–99.

⁵² T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa pradziejowego w Borach Tucholskich od schyłkowego paleolitu do III w. n.e.*, Łódź 1992, s. 56–67.

⁵³ K. Nadolska-Horbacz, *O przyborach toaletowych w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim*, AUL, 1983, F. arch. 3, s. 3–53.

⁵⁴ J. Skowron, *Osady z okresu rzymskiego na Pomorzu, w południowej Skandynawii i Jutlandii, Studium porównawcze*, „Archaeologia Baltica” 1979, t. 4, s. 85–176.

⁵⁵ L. Tyszler, *Analiza...*, s. 177–231.

⁵⁶ *Peregrinatio Gothica I*, „Archaeologia Baltica” 1986, t. 7; *Peregrinatio Gothica II*, „Archaeologia Baltica” 1989, t. 8.

⁵⁷ *Peregrinatio Gothica III*, „Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke” [Oslo] 1992, Nr 14.

Oprócz opisanych wyżej badań prowadzonych na Pomorzu, stanowiących niewątpliwie jeden z ważniejszych kierunków badawczych Katedry Archeologii i ostatnio Zakładu Prahistorii UŁ, prowadzono również prace na terenie Polski Środkowej.

W latach 1976–1978 Katedra Archeologii UŁ wspólnie z IHKM PAN w Warszawie wznowiła badania w Wólce Łasieckiej, gm. Nieborów⁵⁸. Były one realizowane w ramach działań poprzedzających budowę autostrady Poznań–Warszawa i zostały przerwane w momencie odstąpienia od realizacji tej inwestycji. Kolejne prace związane są z programem badań mikroregionalnych w dorzeczu Neru na stanowisku w Wilkowicach, gdzie na terenie wielokulturowej osady odkryto obiekty kultury przeworskiej oraz dwa denary rzymskie⁵⁹. Natomiast w ramach opracowań osadnictwa pradziejowego dorzecza Bzury, w latach 1986–1987 prowadzono wykopiska na osadzie przeworskiej w Bobrownikach, gm. Nieborów⁶⁰, w 1988 r. na wielokulturowej osadzie w Bednarach, gm. Nieborów⁶¹, w latach 1989–1990 na osadzie kultury przeworskiej w Różycach, gm. Kociew⁶². W latach 1988, 1991 i 1993 trwały też prace na cmentarzysku kultury przeworskiej w Kompinie, gm. Nieborów⁶³.

Podsumowując powyższe rozważania można zauważyć w badaniach Katedry Archeologii i Zakładu Prahistorii UŁ nad okresem późnolateńskim i rzymskim pewne etapy, które w znacznej mierze wiążą się z wpływem poszczególnych pracowników na ich realizację.

Pierwszy etap – wstępny – związany był z kształtowaniem się łódzkiego ośrodka archeologicznego i osobą prof. Konrada Jażdżewskiego. Drugi, w którym znaczącą rolę odgrywały badania nad cmentarzyskami z kręgami kamiennymi i śledzenie problematyki stosunków etnicznych w pierwszych wiekach naszej ery, realizowany był pod kierunkiem prof. K. Jażdżewskiego przy znaczącym udziale Jerzego Kmiecińskiego. Kolejna faza wiązała się z badaniami eksperymentalnymi i mechanizacją archeologicznych prac terenowych prowadzonych według koncepcji Jerzego Kmiecińskiego. Również pod jego kierunkiem realizowany jest program badań mikroregionalnych z udziałem nauk przyrodniczych, w którym uczestniczyli i uczestniczą tacy współpracownicy, jak Tadeusz Grabarczyk, Elżbieta Grzelakowska i Krzysztof Walenta.

⁵⁸ IA 76/77, s. 167.

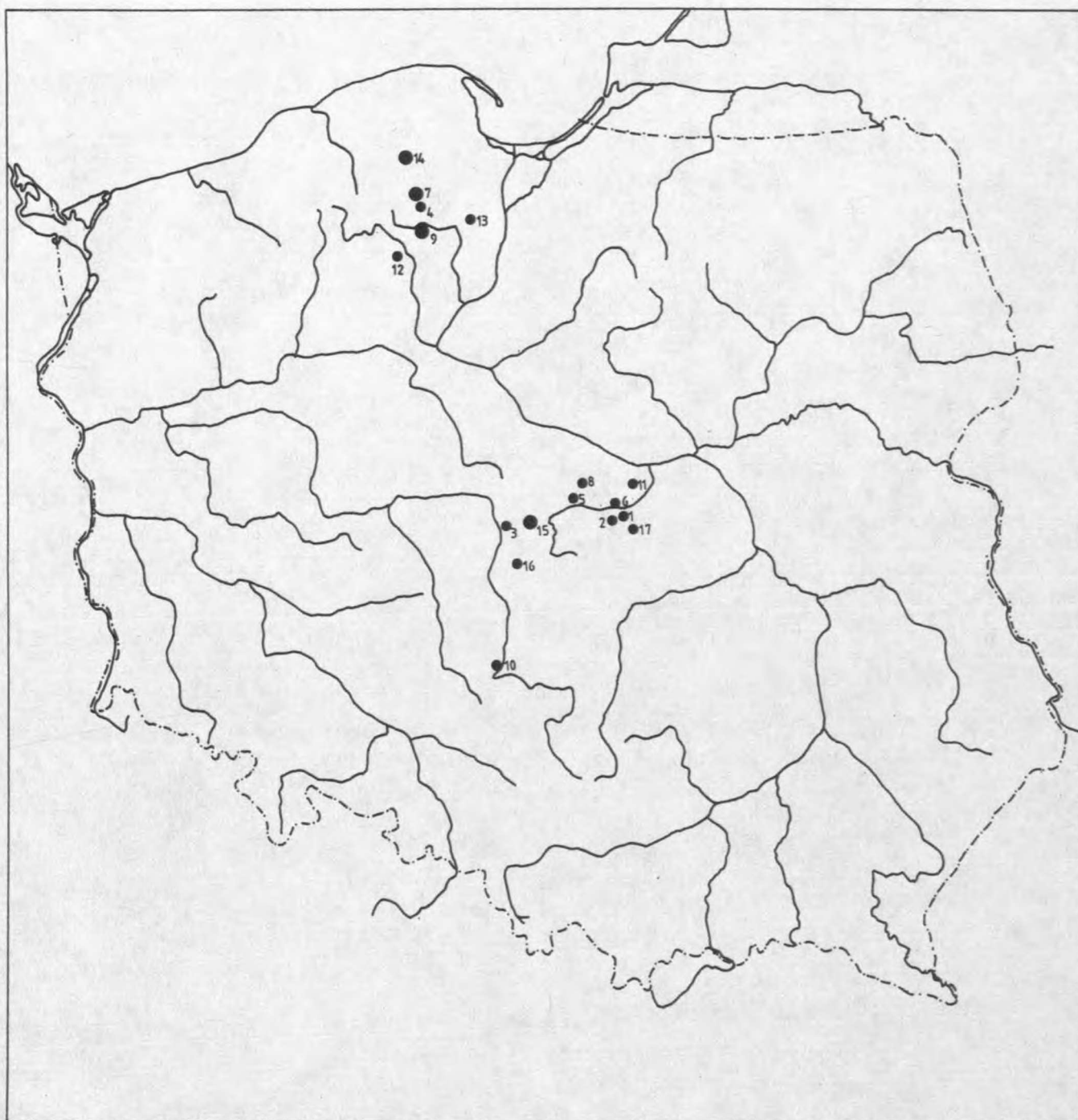
⁵⁹ IA 88/92, s. 57–58.

⁶⁰ IA 87/88, s. 110.

⁶¹ IA 88/92, s. 49.

⁶² IA 89/93, s. 44.

⁶³ IA 88/92, s. 76.

Rys. 3. Stanowiska z okresu późnolateńskiego i rzymskiego. Wykaz stanowisk: 1. Bednary, gm. Nieborów; 2. Bobrowniki, gm. Nieborów; 3. Brzozówka, gm. Uniejów; 4. Brusy, gm. loco; 5. Gledzianówek, gm. Witonia; 6. Kompina, gm. Nieborów; 7. Leśno, gm. Brusy; 8. Mnich, gm. Oporów; 9. Odry, gm. Czersk; 10. Przywóz, gm. Wierzchnas; 11. Różyce, gm. Kocierzew; 12. Stobno, gm. Tuchola; 13. Struga, gm. Czersk; 14. Węsiory, gm. Sulęczyno; 15. Wilkowice, gm. Wartkowiec; 16. Wola Łobudzka, gm. Szadek; 17. Wólka Łasiecka, gm. Bolimów. Większymi kropkami zaznaczono stanowiska badane wielosezonowo.